

## Hozzászólások

### Györfly György

Bartha Antal elaborátumában kettő kell választanunk a mondanivaló lényegét és annak megfogalmazását. A lényeg helyes, kivált az őstörténeti periódusban emeli ki jól a fő problémákat. Állásfoglalásával egyet kell érteni. Ugyanakkor a problémák megfogalmazásában bizonytalanság, óvatosság, néhol homályosság érezhető.

A finn-ugor őshaza helye és az ugorok termelődője valóban vitatott és megoldatlan probléma, s a két kérdés szorosan összefügg. Az őshaza végleges elhelyezése végre lehetővé tenné a régészeti anyag egyértelmű értékelését is.

További kutatást kíván a kaukázusi—iráni szellemi műveltség hatásának problémája. Sok a perzsa jövevényszó a magyarban, de a közvetlen átvétel lehetősége történetileg irreális. Meg kellene vizsgálni a khorezmiek hatását, akik szintén iráni népesség, s akikkel tényleg volt kapcsolat.

Fel kellene számolni végre a VI—IX. századi termelődő megítélésében mutatkozó ellentéteket. A legtöbb régész és történész e kérdésben általában egyetért, de van néhány ellentétes álláspont is. Pl. Váczy Péter véleménye szerint a magyarság tisztán nomád volt. Ebben világosan állást kell foglalni, mert központi jelentőségű, s a régészeti anyag értékelésében is döntő. Ide kapcsolódik a kettős honfoglalás László Gyula által felvetett kérdése is; ez érint a honfoglalás csak egy újabb, állattenyésztő népesség betelepődése lett volna.

Helyesen világít rá az elaborátum a párhuzamos kelet-európai fejlődés kutatására. Az egyirányú fejlődési tendenciák a társadalomtörténet és a kultúra területén is egyre jobban körvonalazódnak, pl. bizonyos ruhadarabok általános kelet-európai elterjedése.

Az elaborátum helyesen hangsúlyozza, hogy elengedhetetlen a nomádoknál kialakult tulajdonviszonyok vizsgálata. Kiemelendő, hogy a források legelő-, szállás- és állattulajdonról beszélnek. Az elaborátumnak azt a megfogalmazását, hogy a jószág már magántulajdonban volt, úgy kellene módosítani, hogy nycsaládi tulajdonban volt, s róla a család feje diszponált. Fontos az a megállapítás, hogy nem lehet a magyaroknál az általános fejlődéstől nagyon eltérő viszonyokkal számolni; ezt az ukrainai ásatások is bizonyítják.

Az államszervezet kérdéséhez fontos a nomád szervezetek analógiás vizsgálata. Egyetértünk a területi-politikai intézményeknek a referátumban adott értékelésével.

A szláv—magyar kapcsolatok vizsgálatát el kell mélyíteni. A nyelvészeti eredményeket nem lehet automatikusan átültetni a társadalomtudományokba,

mert rengeteg az irracionális átvétel, amikor a jövevényszó meglevő magyar szavak helyébe lép. Az átvételek időpontjára vonatkozólag alig akad biztos kronológiai ismérv. Nem tudjuk pl. elkülöníteni a későbbiekétől a nagyon lényeges IX. századi (honfoglalás előtti, tehát keleti szláv) átvételeket. Nagymérvű volt az érintkezés a X—XI. században is, de a szláv jövevényszavak beáramlása evvel sem zárul le, a XVI. században a délszlávok bevándorlásával folytatódik. E 700 éves periódus összes jövevényszavát nem lehet egy kalap alá véve a honfoglalás idejére tenni (pl. lótenyésztési szavakat a délszlávok hoztak be a XVI. században).

Az államfejlődés kérdésében a leglényegesebb probléma az, hogy mennyiben alapul a magyar állam szláv előzményeken. Nem értünk egyet a régi felfogással, s álláspontunkban megerősített a várostörténeti anyag átnézése is: Cseh- és Lengyelországban a 960-as években indult meg az a folyamat, amelynek eredményeképpen a törzsi központok beépítésével castellanusi szervezet jött létre, a X. század végéig város helyek sora alakult ki. Minthogy e folyamat csak néhány évtizeddel korábban játszódott le ott, mint nálunk, a honfoglaló magyarok nem találhatták meg ezt a struktúrát Magyarország területén a IX. század végén. Nem átvételről, hanem sokkal inkább általános kelet-európai fejlődésről van tehát szó, amely az egyes országokban csak néhány évtizedes eltéréssel, párhuzamosan ment végbe.

A nyelvi átvételek is inkább erre a korra tehetőek talán; okuk az uralkodók közti kapcsolatok, házasságok, a kereszténység elterjedésekor pedig a papok vándorlása lehet.

Párhuzamos kelet-európai fejlődés, kölcsönös megtermékenyítés, amelyben mi kétségtelenül többet kaptunk a szlávoktól, mint ők tőlünk — ez a történetileg megfogható kép, s ez sokkal realisabb, mint egy itt talált szervezet pusztá átvétele.

Helyes annak hangsúlyozása, hogy kapcsolat van a nyugati rabszolgák elhajtása és a dirhemforgalom között, de a megfogalmazás nem elég világos. Ugyancsak pontosabban kell fogalmazni a házasság — emberi értékmérés és az úr—szolga viszony előrehaladott állapota kérdéskör elemzésénél. Az ember értékének mérése itt már pénzben is történik, ez tényleg fejlettebb fok.

Az *ispán* szó szláv eredete nem kétséges, de meg kell jegyezni, hogy nem terjedt el a teljes szláv területen, s vannak olyan vélemények is, hogy a szó iráni eredetű. Az ugyancsak szláv eredetű *udvar* és *vajda* szavakról elképzelhető, hogy honfoglalás előtti átvételek.

Az árpádkori történettel kapcsolatban az elaborátum helyesen mutat rá néhány feldolgozatlan kérdésre, pl. a paraszti termelés problémájára. A mezőgazdasági termelés az Árpádkor egyik legsötétebb területe.

A birtokviszonyokról írva a referátum azt mondja, hogy az egyházi birtokok a világiaknál intenzívebben szerveződtek. Sok egyházi birtok úgy jött létre, hogy a király vagy egy világi földesúr egy udvarházat szolgálónépeivel együtt átadott az egyháznak. Sok példa van erre: Pécsvárad, Zirc, Dömös stb. Ez azt jelentette, hogy amikor a birtok egyházi kézbe került, a királyi szervezet is egyházi kezelésbe ment át. Ezért találjuk ugyanazt a termelőszervezetet mindkettőben, pl. az egyházi birtokon is megmaradnak az udvarnokok, s peres ügyekben még évszázadok múlva is a nádorispán alá tartoznak. Az egyházi birtok tehát eredetileg nem volt fejlettebb a másik két (királyi, világi) birtok-típusnál, csak átvett egy fejlettebb királyi vagy fejletlenebb magánbirtok-szervezetet.

### Heckenast Gusztáv

Bartha Antal referátuma nehéz olvasmány, sok új gondolatot vet fel, ezek kifejtésére természetesen nem mindig térhet ki. Túllép az egyetemi tankönyv és a kétkötetes Magyarország története keretein, az irodalmat szélesebben fogja át, mint ahogy feladata volt, de ez előnyére válik. Javára lett volna, ha tekintetbe veszi Molnár Erik társadalomtörténetének második részét is, mert ez adja az egyetlen reális Mátyás-értékelést a magyar történeti irodalomban. Ha nem tudunk elszakadni történetírásunk idealizált Mátyás-képétől, nem érthetjük meg a XVI—XIX. századi magyar történetet. Közép-Európa központja a XVI. században az a Prága, amelyet Mátyás nem tudott meghódítani, s a XVII. századtól kezdve az a Bécs, amit 1485-ben elfoglalt, hogy azután haláláig többnyire ott tartózkodjék. Azt a soknemzetiségű birodalmat, amelyet Mátyás keletről nem tudott megvalósítani, a Habsburgok nyugat felől létrehozták.

Fontos az elaborátumnak az a megállapítása, hogy Magyarország története nem a honfoglalással kezdődik. A Szilágyi-féle 10 kötetes történet első kötetének kb. fele foglalkozott a honfoglalás előtti Magyarország történetével. Ilyen arányban kellene nekünk is.

Nagyon lényeges Barthának az a másutt már bizonyított megállapítása, hogy a magyarok és a nomád türk népek szervezete kapcsán nem analógiákról, hanem a dél-oroszországi környezet természetes összefüggéseiből következő kölcsönös feltételezettségről van szó.

Egyetért a referátumban a magyar—szláv kapcsolatokról és a vármegye-szervezet létrejöttéről mondottakkal. A cseh történészek megállapítása szerint a középkori cseh-morva állam nem nagymorva alapokon, hanem a nagyon ingatag nagymorva alapok lerombolása után, a fejedelmi szolgálonépek szervezete épült fel. Ha a csehek nem találták meg saját nagymorva előzményeiket, mi sem fogjuk megtalálni, tehát ne is keressük. Nem Pribina vagy Szvatopluk államszervezetének valamiféle továbbéléséről, hanem általános kelet-európai fejlődésről van szó. E fejlődésen belül a bennünket ért szláv hatás nem korlátozható az új haza területére, alapvető jelentőségűek lehetnek a IX. századi keleti szláv ösztönzések.

A rabszolgatartó társadalom fejlődési fokának elmaradása ma már nem igényel magyarázatot; sokkal inkább kell azt a fejlődést magyarázni, ahol a rabszolgatartó formáció nem marad el. Engels utalásai alapján már Molnár Erik ebben az irányban kereste a megoldást, s a legutóbb az NDK-ban lefolyt formáció-viták is hasonló eredményre jutottak.

Az egyházi, világi és királyi birtokok fejlettségi színvonalának kérdésében a kutatókat meglepésztették a forrásadottságok. Az egyházi birtokok nem voltak fejlettebbek a másik kettőnél, csupán több oklevél maradt róluk, s ez optikai csalódást okozott. A XI. századi világi birtok fejlettségéről a százdi s a legújabban felfedezett zselicszentjakabi oklevél tanúskodik. Végül hogy a szerzetesektől már a XI. század elején sem lehetett fejlettebb gazdálkodást tanulni, már Erdélyi László kimutatta 1938-ban egy különben elég gyenge tanulmányban. A ciszterciák szerepét e tekintetben még meg kell vizsgálni, de tény, hogy míg Lengyelországban ők honosítják meg a vízierővel hajtott vashámort, nálunk a német kolonizáció.

### Mályusz Elemér

Egyetért Bartha Antal megjegyzéseivel, amelyek az egyetemes összefüggések feltárásának szükségességét hangsúlyozzák. Ez a szemléletmód ne csak a feudális korra legyen érvényes, hanem húzódjék végig az egész munkán. A marxista feldolgozások eddig elsődleges feladatuknak a belső fejlődés feltárását tartották; a külső összefüggéseket elhanyagolták, mert ezeket a polgári történészek elég szélesen feldolgozták. Ezek a munkák azonban csupán lexikális ismereteket nyújtanak, a lényegét elmellőzik. Megerősödhetett a marxista történészek averziója a rankei és Ranke utáni koncepciók iránt. Persze Rankenak a külkapcsolatok abszolutizálásában nincs igaza, de arra már a marxista klasszikusok is rámutattak, hogy az egyes országok történetét világtörténeti összefüggésekbe kell beágyaznunk.

Nem lehet elmarasztalni a két szintézist, amiért ezt nem tudták véghezvinni; csak éppen emiatt elavultak. A magyar történet beágyazása az egyetemes történeti folyamatba nem szorítkozhat csak az időleges történeti kapcsolatok felsorolására. Pauler munkája a halicsi fejedelemséggel való kapcsolatokról jó, de ilyen összefoglalások más korokról és területekről is kellenének. Legalább a velünk kapcsolatban álló országok irodalmát kellene átnéznünk. Ezeknek az országoknak nemcsak politikai történetéről, de berendezésükről is tudomást kell szereznünk, legalább alapmonográfiákat ismernünk kell. A XV. századi magyar—török harcokhoz fontos ismereteket nyújt a Moravcsik Gyula szerkesztésében 1947-ben megjelent forráskiadás („Ordo portae”). E leírás adataiból kitűnik, milyen óriási nyomás nehezedett Magyarországra, s ennek ismeretében lehetne megítélni a magyar katonai felkészülés mértékét is.

Középkori társadalmi és gazdasági életünk kérdései általában tisztázottnak tekinthetők a két feldolgozásban. Székely György nagy tudása és alapossága biztosíték az elmélyült ábrázolásra, de csak kiadott anyag alapján már nem fogunk tudni újat adni. Különösen szükséges, hogy a Jagelló-kort új megvilágításba helyezzük. Az Országos Levéltár évek óta folytatja a Jagelló-kori oklevelek regesztázását; ezt alapul lehetne venni, bár hatalmas munka van még hátra. A leglényegesebbek azok az anyagok lennének, amelyek a mindennapi életbe engednek bepillantást, pl. a számadási jegyzőkönyvek.

Ugyancsak fontos lenne egy Hunyadi-kori okmánytár is. Ez többek között feltárná azt, hogy Mátyás útja sem volt nyílegyenes. A Zsigmond-kor feltárását megkönnyíti, hogy már több ezer oklevél-kivonat készült el. Az Anjou-korhoz Györffy történeti földrajza az alapforrás. E korszak parasztságtörténetének adatait Belényesy Márta már értékesítette. Problematikus terület a kormányzás- és közigazgatástörténet. Itt fiatal, szakképzett medievistákra van szükség.

Nem lenne méltányos a medievistákat a 10 kötetes „Magyarország története” munkálataival kapcsolatos, előre kijelölt témákra terelni. A medievisztika nem nélkülözheti a kutatók szabad témaválasztását; ez a 10 kötetes szerzőit is meg kell hogy illesse.

Egyetért Bartha Antal több javaslatával:

1. A Magyarországon élő népek megismerése, legalább is irodalmuké. Itt igen lényegesek a statisztikusok irányításával folytatott demográfiai vizsgálatok.

2. Feltárandó terület a művelődéstörténet, ahol még csak a követelmények tisztázottak. A közvélemény a 10 kötetet csak a művelődéstörténet részletes elemzésével tudja elképzelni. Meg kell becsülnünk a már meglévő kezdeményezéseket, pl. Belényesy munkásságát a parasztság anyagi kultúrájáról.

3. A rendiség problémáinak feltárása egyben a hazai politikai gondolkodás jobb megismerését is lehetővé tenné. Igen fontosnak tartja a dekrétumok vizsgálatát, különösen a Jagello-korban, mert ezekből kiolvashatók a rendi törekvések. A dekrétumokat az eddigi kutatás mellőzte, mert nem látta meg, hogy ezek pártprogramok.

A korábbi szintézisek hiányosságait az elmélyültség hiánya okozta. E témakörben kiegészíti Bartha megjegyzéseit:

1. Valóban igaz-e, hogy a rendiség az egyszerű árutermelés vetülete lenne? Bizonyos fokig igen. De ha megvizsgáljuk a török birodalmat, azt látjuk, hogy a rendiség teljesen hiányzik, ugyanakkor virágzó az árutermelés. Nem beszélhetünk tehát a kettő feltétlen okozati kapcsolatáról. A közvetlen ok a keresztény és mohamedán vallás és egyház különbözőségében rejlik. A keleti és nyugati rendiség különbségét persze nem a vallási különbségekben kell keresnünk, mert a vallás megint csak társadalmi viszonyokat tükröz, tehát többszörös áttételt kell figyelembe vennünk.

2. Szükség van a szétszórt, de tartalmukban összetartozó jelenségek összefüggésének feltárására. Pl. az állami adók fokozatosan földesúri kézbe kerültek. Erre az egyes adófajtáknál számtalan adatunk van. A jelenség ugyanakkor összekapcsolódik a központosítási törekvésekkel: a centralizáció hátráltatja ezt a folyamatot.

### Szücs Jenő

Bartha Antal referátuma hasznos és részletes leltára a szóbanforgó történeti korszak problematikus vagy kidolgozásra váró kérdéseinek. Minden pontjával egyetért, egy-két vonatkozásban pontosabbá tenné a fogalmazást. Ezért csak egy-két szemponttal egészíti ki az elaborátumot.

Az elmúlt két évtizedben a magyar történelem belső mozgásának, összefüggéseinek feltárása volt a cél, ami éppen eléggé lekötötte, s a továbbiakban is le fogja kötni az energiákat. A középkori magyar történelem egyetemes történeti helyét azonban nem (vagy alig) jelölték ki szintéziseink.

Az egész ún. „magyar középkor” fő problémája a nagyobb multú európai feudalizmus szerkezetébe való beilleszkedés, közelebbről: e beilleszkedés sajátos formáinak kialakulása. A magyarság, s vele nagyjában egyidejűleg egy sor más nép, szlávok, skandinávok, „félúton” kapcsolódtak be egy fejlődésvonalba, nagyjából (*mutatis mutandis*) hasonló társadalmi-politikai szerkezeti formák közt, mint ötszáz évvel korábban a Róma helyébe lépő barbár királyságok, csak hogy alapvetően más történeti szituációban és feltételek között. Az a távolság és feszültség, mely kezdetben — az ezredforduló táján — a nemzeti-törzsi szerkezetből kiemelkedő korai barbár magyar királyság és a hűbéri Európa között fennállt, kétségtelenül viszonylag gyorsan enyhült, hogy a XIV—XV. században — így szoktuk mondani — a magyarországi fejlődés lényegében „behozza a kezdeti késést”, s mind a gazdasági alapon (termelőerők fejlődése, paraszti járadékformák, városi fejlődés), mind a társadalmi szerkezetben és politikai szervezeti formákban legalább is közel került a nyugat-európai fejlődéshez; legfeljebb a formák és méretek voltak kisszerűbbek. Kérdés azonban, hogy valóban csak ennyiről volt-e szó, vagy pedig már bizonyos jellegzetes szerkezeti sajátosságok figyelhetők meg, melyek eleve, mintegy morfológiailag különálló képletet eredményeztek.

„Korai feudális állam”, „hűbériség”, „rendiség”: mindezek a nyugat-európai történetből elvont kategóriák, melyekkel a magyar történetben is operálunk. Európa nyugati részén az e fogalmakkal jellemzett képletek (kissé sematizálva és leegyszerűsítve, hiszen „Nyugat-Európa” is a valóságban több fejlődési régióra oszlik) határozott időbeli egymásutánban, viszonylag határozott kontúrokkal különülnek el, mintegy egy évezred keretében. A részben még az antikvitás továbbélő erőforrásaiból táplálkozó korai feudális állam VII—VIII. századi bomlása után a VIII—IX. században épülnek ki a római eredetű commendatio és a germán kíséret elemeinek összeolvadása révén a társadalmi szerkezetet mélyen tagozó hűbérviszonylatok, hogy a X—XIII. században az államélet egészét átszövő strukturális elvvé alakulva, „hűbéri korszakról” beszélhessünk; majd pedig a XIII. században a társadalmat horizontálisan átrendező korporatív formák megszületése után a XIV—XV. században a rendi szerkezet szorítja az előbbi háttérbe.

Lehet-e ebben az értelemben „korszakokról” beszélni a magyar történetben? A nyugat-európai VI—VIII. századi viszonyokkal számos analógiát felmutató XI—XII. századi korai feudális állam részben ismert, részben azonban még feltárandó okok következtében viszonylag gyorsabban indul bomlásnak, mint annakidején nyugaton, hogy a XIII. század folyamán a korai feudális állam bizonyos elemeinek restaurálási kísérlete (IV. Béla alatt) kudarcra ítéltetvén, a század második felében egyszerre, egymás mellett jelenjenek meg a hűbérviszony sajátos formáinak kiépülése mellett a kialakulófélben levő nemesség rendi törekvéseinek kezdetei (az 1270—90-es években), miközben már a polgárság is a színen van, sőt átmenetileg bizonyos — alárendelt — politikai szerephez is jut.

Nem fejeződik-e ki ebben a parallelizmusban valami, ami végig jellemző a magyar történeti fejlődés alkatára? Ti. egyrészt a társadalmi fejlődés viszonylagos gyorsasága (ami részben vagy jórészt abból fakadt, hogy az Európa nyugati felén már kialakult feudalizmus mind gazdasági, társadalmi, mind kulturális és ideológiai értelemben siettetően hatott), másrészt azonban — minthogy a gyorsaság szükségképpen elszigeteltséggel jár — a formák tagolatlansága, ami minőségileg más képleteket hoz létre.

Az erősen tagolt, differenciált, s a személyi függést erőteljes intézményes keretekbe szorító nyugati hűbériségben egyaránt benne rejtett a dezintegrációs és integrációs tendencia. Kifejlődésekor — a Karoling-kor kezdetén — még az állam egységének szolgálatába lehetett állítani; csak a IX. század dereka után fejlődik ki fokról-fokra a hűbéri széttagolódás. Ám a XIII. században — legalább is Európa nyugatán, Angliában, Franciaországban, részben Spanyolországban vagy a szicíliai királyságban — kezdetben éppen a hűbériség, a hűbérjog jön a királyság segítségére, sok egyéb mellett, a központosítás politikájának elkezdésére, hogy aztán fokozatosan háttérbe szoruljon.

A magyar familiaritásban ilyen lehetőségek a jelek szerint kevésbé rejtettek (éppen a nyugati hűbériségnél lazább, személyesebb, tagolatlanabb jellege miatt), viszont ezzel szemben léte prolongálódott a kései feudalizmusig, s a társadalom viszonylag nagyobb tömegeit fűzte magához, minthogy nem-nemesekre is kiterjedt.

A rendiség Magyarországon a familiaritás mellett, annak alárendelten, azzal bizonyos fokig harcban, de kölcsönös feltételezettségben bontakozik ki — a XIV. századi apály után — a XV. század 30—40-es éveitől, anélkül, hogy tulajdonképpeni pregnáns „hűbéri korszakról” lehetne beszélni (abban az értelemben, ahogy Nyugaton). Ez a rendiség sem nyugat-európai értelemben vett képlet,

hiszen lényegében a nemességgel azonosul fogalmilag, a polgárság szerepe benne minimális.

Am e polgárság nélküli nemesi rendiség megint csak ugyanannak a társadalomfejlődési képletnek a tünete, melyet egyfelől a szervesen gyors, következőképpen tagolatlan feudalizáció, másfelől a Nyugat-Európával való intenzív kapcsolat határoz meg. Egyfelől a feudalizáció differenciálatlansága többé-kevésbé érintetlenül hagy viszonylag széles középrétegeket még a XI—XIII. században, melyek konzerválásához ott van egyrészt a királyi hatalom, másrészt a megye; másfelől a magyarországi városgazdaság, peremterületen és az európai piac szerkezetében elfoglalt — a XV. században egyre nyilvánvalóbbá váló — előnytelen helyzete miatt, törpe és erőtlén polgárságot hozott létre.

A hiányosan és tökéletlenül urbanizált, elnagyolt és tagolatlan hűbéries vonásokkal át- meg átszőtt rendi struktúra nem volt kedvező talaj a korai abszolutizmus számára sem. Nem esoda, hogy Mátyás egyre inkább külső hódítások útján, s a cseh és német királyi cím révén keresi azt a bázist, amit itthon alig-alig talált meg.

E problémakör alkatelemei az elmúlt évtizedek marxista történetírásában, de már az 1930—40-es években is fel-felbukkantak. Szintéziseink azonban e vonatkozásban keveset mondanak, ami részben az idevágó részletkutatások elégtelenségével magyarázható, részben azzal, hogy az egyetemes történeti összefüggések, viszonyítások számára alig jut bennük hely, a társadalomtörténeti elemzések pedig felaprózva, töredezetten jutnak szóhoz.

A magyar történetben a XIII. század ábrázolásánál jelentkezik a következő két-három évszázad társadalomtörténeti és politikai feszültségeinek esszenciája. Mintha a történelem egyszerre felmutatná — embrionális formában — mindazokat az erőket és tényezőket, amelyeket a következő évszázadban részben átmenetileg visszavon, hogy a XV. században szabadjára engedje őket. Joggal hiányolta Bartha a szolgáltatórétegek, a kialakuló parasztság korai történetének átfogó rajzát. Az egyetemi tankönyv foglalkozik a nemesség kialakulásának előzményeivel, de egyrészt fölöttébb kétségesnek tűnik a királyi serviensek és a várnépek mozgalmának hipotetikus összekapcsolása, másrészt a serviensek önálló politikai erőként való bemutatásának a XIII. század első felében az ismert adatok és körülmények ellene mondanak. Annál különösebb, hogy a század utolsó harmadának fejleményeire, amikor ez az immár *nobilis*-nak nevezett réteg valóban a politikai porondra lép, alig terjed ki a figyelme.

Ez az időszak mindenképpen elmélyültebb vizsgálatot igényelne, hiszen ekkor jelentkeznek az államszemlélet új kategóriái, összefüggésben egy, a királyi udvarban csoportosuló intellektuális réteggel, a korabeli nyugati udvarok „legistáinak” szerény megfelelőivel; ekkor vannak nyomai az első országgyűléseknek (már az 1270-es évektől fogva). A társadalmi differenciálódás részleteinek megismerése szempontjából fontos lenne tisztán látnunk: kik, milyen rétegek hadakoztak e korban, s mi lett a sorsuk a polarizáció előrehaladásával, a XIV. században. A *bellator* és *nobilis* még távolról sem egymást fedő kategóriák e korban, noha a nemesi ideológia a kettő identifikálására törekszik.

Elengedhetetlenül szükséges lenne a magyarországi familiaritás fejlődését és szerkezetét közelebbről megvizsgálni a XIV—XV. században. E téren alapvető kutatásokkal rendelkezünk, ezeket folytatni kellene. Csak további konkrét analízis segíthet hozzá, hogy a magyar fejlődés „hűbéries” jellegét megrajzoljuk és helyét pontosan kijelöljük. Egyelőre inkább csak sejtjük, mintsem konkrétan igazolni tudnánk, hogy ez az Anjou-kor egyik kulcskérdése.

Az Anjou-kor ábrázolása mindkét összefoglalásban kiegyenlített, jól sűríti azokat az ismereteket, melyek ma rendelkezésünkre állnak. Továbbra sem tudjuk azonban, hogy végül is miféle erőkön nyugodott az Anjouk kormányzata. Természetesen számos tényezőt felsorolnak és hipotetikusán egybekapcsolnak a szintézisek, a kép részletei azonban még homályban vannak.

A XIV. század gazdasági fejlődésének és az Anjouk állama egzisztenciájának másik kulcskérdése Károly Róbert, s főleg I. Lajos dalmáciai—itáliai orientációja, a délnyugati kereskedelem alakulása és szerepe az ország gazdasági fejlődésében. I. Lajos megítélése is csak ilyen vizsgálat nyomán kerülhet a helyére. Kétségtelen, hogy a Nagy Lajos-féle „világbirodalom” *interpretációja* és a hozzá fűzött történelmi ábrándkép jogos bírálatban részesült, attól azonban mégiscsak függetleníthetjük magát a *problémát*, hogy Hóman Bálint miként építette be azt történetiszemléletébe. Joggal mutat rá az egyetemi tankönyv, hogy ez a komplexum valóban nem volt „állam”, csak dinasztikus kapcsolatokkal összefűzött laza alakulat. Másfelől azonban, minden jel szerint, már működésbe léptek azok a történelmi erők, melyek Európának ezen a részén nagyobb, dinasztikus szákkal összefűzött hatalmi alakulatokat tettek szükségszerűvé. Az Anjou-alakulat a maga délnyugat—északkeleti tengelyével (Dalmácia és Lengyelország irányában) szerencsétlenül éppen nem volt mondható, amit egyébként a XIV. század második felének, s különösen az 1360—70-es éveknek adatszerűen is jól megfogható városi és mezővárosi fejlődése jól illusztrál.

Ennek a problematikának éppen a következmények adnak különös súlyt: a magyar királyságnak Lajos halála után, Zsigmond idején kialakult új, nyugati, német orientációja, mind gazdasági, mind politikai értelemben. Hogy itt mennyire gazdasági kérdésekről van szó, jól mutatja Zsigmond fantasztikus, de éveken át makacsul forszírozott kereskedelempolitikai terve, az 1410-es években: Dalmácia elvesztése után a levantei kereskedelem vonalát Velence kikapcsolásával, Genova Fekete-tengeri gyarmatairól a Duna vonalán, Magyarországon át Bécs, Regensburg stb. felé terelni. A valóságban Magyarország szükségképpen elsősorban Bécs és a dél-német területek közbeiktatása és közvetítése révén kapcsolódott ezután a világhiachoz; ennek következményei, ha véglegesen el nem is döntöttek, de fel vannak vetve a történelmi irodalomban.

Ami a Zsigmondtól Mohácsig terjedő korszak ábrázolását és az abban érvényesülő koncepciót illeti, a referátumban említett észrevételekkel lényegében egyetért. Az új összefoglalásban érvényesíteni kellene a Hunyadi-féle kormányzat, a rendi állam kezdetekre vonatkozó új eredményeket. A kor egész problematikája két kérdésben éleződik ki: 1. megvoltak-e a centralizáció reális feltételei a XV. század második felében? 2. valóban a nemzeti centralizáció állt-e Mátyás politikájának központjában?

Az egyetemi tankönyv — noha gondosan közelíti meg a kérdést, mind a gazdasági alapok, mind az egyes osztályok, rétegek szempontjából —, kissé optimistán ítéli meg a helyzetet. Az állami terhek, adók (városoknál a kényszerkölcsönök) sokkal súlyosabban vették igénybe mind a jobbágyt, mind a polgárság teherbíró képességét az itt feltételezettnél. (Ennek számszerű felmérése nem reménytelen!) A Mátyás politikájával szembeni ellenállás pedig a valóságban masszívabbnak tűnik az ábrázoltnál. A rendiségtől ill. az állam hűbéres elemeitől (a nagy tisztviselők familiaritáson nyugvó igazgatásától) független kormányzati szféra határfoka is problematikus.

A centralizáció — amennyiben e fogalmon a királyi hatalom, a *status regis* függetlenedését értjük a *status regni*-vel szemben — hosszú, több százados, ko-



rántsem egyenesvonalú folyamat; kezdetei pl. a francia vagy az angol monarchiában a XII—XIII. századba nyúlnak vissza, s tartós sikerek ott is csak akkor mutatkoznak, amikor az állam bőven képes részesedni a korai kapitalizmus révén megnyitható jövedelmi forrásokból.

Nem most merül fel először a kérdés: Mátyás hódításai nem azt a felismerést fejezték-e éppen ki, hogy politikai és gazdasági szempontból egyaránt kilátástalan (vagy legalább is csekély reménnyel kecsegtető) helyzetből csak egy nagyobb államkomplexum segítheti ki? Morvaország, Szilézia, Ausztria a magyar külkereskedelem nyelvén azt jelenti, hogy Brünn, Boroszló, Bécs, azaz a kor magyar kereskedelmének három gócpontját. S hogy itt gazdaságpolitikai megfontolások feltétlen fontos szerepet játszottak, jól mutatja — egyebek közt —, hogy Mátyás alatt Boroszlóban is, Bécsben is fel volt oldva a Gästehandel tilalma, s 1485 után megnyílt a magyar kereskedők számára a velencei út, melyet korábban Bécs eltorlaszolt.

Az adott gazdasági és politikai feltételek közt, a török árnyékában, a történelem már előbb felvetette egy nagyobb államkomplexum kialakulásának szükségletét. Mátyás politikája alighanem csak ezek közt a keretek közt érthető meg.

### Varga János

Makkai László, amikor a 10 kötetes magyar történet kimunkálása végett a kései feudalizmus kora problémáinak summázására vállalkozik, mindjárt előjáróban felállítja a kérdést, hogy vajon korlátozhatjuk-e feladatainkat a tárgyalt korszak fehér foltjainak eltüntetésére, vagy pedig felül kell vizsgálnunk azt a koncepciót is, amelyet korábbi összefoglaló munkáinkban érvényesítettünk.

Egy új összefoglalással kapcsolatban e kérdés még akkor is jogos volna, ha az eddigi koncepció iránt az elmúlt évek vitái nem támasztottak volna több vonatkozásban is megfontolandó kételyeket. Makkai kérdésfeltevése tehát teljes egészében indokolt, még akkor is, ha az általa „régii” koncepciónak jelölt történet-szemlélet összegezése itt-ott magán viseli a bármiféle summázással legtöbbször szükségszerűen velejáró egyszerűsítés nyomait. A tőle megszokott hallatlan érzékel tapint rá a legutóbbi időkig uralkodó koncepció sebezhető pontjaira, majd számbaveszi azokat a területeket, amelyeknek feltáratlansága és ismeretlensége, nem egyszer csupán mellőzése, lehetőséget teremtett arra, hogy történetírásunkban egyidőre olyan koncepció nyerjen polgárjogot, amely — és ebben egyet lehet érteni Makkaival — egészében, pontosabban: *jelen* formájában nem állja ki a történeti realitással való szembesítés próbáját. A felvetett kérdések kutatását és tisztázását akkor is meg kellene kísérelnünk, ha mindeddig nem lett volna köztudott koncepciónk fogyatékosága. De célszerű lenne más, nem kevésbé jelentős témák vizsgálatának programba vétele is. Ilyen pl. az egyazon, valamint a különböző nemzetekhez tartozó társadalmi osztályok életformája mindennapjainak ábrázolása, amelyről mindeddig viszonylag keveset tudunk, de amely nem hiányozhat ilyen reprezentáns alkotásból. Továbbá több teret kellene szentelnünk a vallási és egyházi ideológia és élet boncolgatásának. E kérdéskör eddig legtöbbször — tisztelet a kivételnek — inkább csak mint a szó legszűkebb jelentésében vett politikum kapott helyet összefoglalásainkban, holott a különféle vallási ideológiák e korban az egymás mellett élő társadalmi tudatok permanens állományát alkották és az emberek világképének kialakításában nem lebecsülendő szerepet játszottak.

tak. Elemzésük megkönnyíti, hogy helyükre tegyük a vallási lepelben jelentkező cselekményeket, hatásuk mélyebb vizsgálata pedig a részben melléjük növvő, részben őket felváltó ideológiák történeti útjának jobb megértését segítheti elő.

Egyetért azzal, hogy a XVI—XVIII. századi magyar történelem egész koncepciója átgondolásra szorul. Makkai nemcsak felvonultatta eddigi koncepciónk vitatható, sőt tarthatatlan mozzanatait, hanem egy sor javaslatot tesz arra is, hogy a használhatatlannak bizonyult vagy problematikus gondolati elemeket milyen más elemekkel cseréljük fel. Így máris kirajzolódnak egy új, a régivel gyökeresen szakító koncepció körvonalai; a referátum — nem tudni, a szerző szándékának megfelelően-e, vagy ettől függetlenül — kicsit már az eredményt is előlegezi, s ezzel a kutatást bizonyos megoldások irányában befolyásolja.

A probléma ilyen kezelése ellen nem emelhető kifogás, ha e befolyásolás megbízható kutatási alapon nyugszik. Jelenlegi ismeretei alapján ezt nem meri tagadni, de még kevésbé állítani. A javaslat több ponton is ellenvetésre készlet.

A referátum bírálja az eddigi koncepciót abban a vonatkozásban, hogy az hangsúlyozva „az egymással végső perspektívában a mezőgazdasági árutermelés közben tartásáért osztályharcot vívó földesuraknak és parasztoknak . . . nemzeti összefogását”, egy nemzeti centralizált monarchia perspektíváját vetítette előre. Azzal egyetért, hogy a nemzeti monarchia ilyen összefüggésbe állított elemétét Makkai kifogás tárgyává teszi. Történetírásunk azonban a földesurak és jobbágyok osztályharcának tartalmát még végső perspektívájában sem helyezte ilyen egyoldalúsággal az árutermelés területére. Az osztályharc síkján az árutermelés a feudalizmus egész időszakában a parasztok nagy többsége számára nagyonis másodlagos ütközőpont maradt magának a közvetlen, személyi függéssel is szorosra fűzött kizsákmányolásnak ténye mögött. Hasonlóképpen túlzás, hogy eddigi történetírásunk általánosan a nemzeti monarchia perspektíváját elsődlegesen egy szabadparaszti osztálybázisra alapozta volna. Ez a történetírás a szabadparasztok — egyébként valóban eltúlzott — kérdését a nemzeti monarchia megteremtéséhez vezető eszköznek, nem a monarchia bázisának fogta fel.

Hasonlóképpen eltűnt az a szerepet, amelyet a Habsburg-abszolútizmus a magyarországi tőkés viszonyok kibontakozásának gátolásában játszott. De óv attól, hogy magát ezt a szerepet is tagadásba vegyük. A magyarországi gazdasági fejlődés irányát alapvetően más ok, illetve bonyolult összetevőkből álló okkomplexum szabta meg, de a Habsburg-birodalom struktúrája és szisztémája is olyan volt, hogy bizonyos történeti korszakokban e fejlődésnek már kialakult, nem éppen egészséges irányba mutató tendenciáit objektíve is erősítette, a más irányt jelző halvány tendenciák és kezdeményezések izmosodása elé pedig akadályokat gördített. Persze annak bemutatására ugyancsak szükség van, hogy a Habsburg-abszolútizmus objektív funkciója magyarországi uralmának idején nem mindig egyforma hatásokkal érvényesült.

Teljességgel indokolt és elengedhetetlen annak vizsgálata, hogy Magyarországon a kelet-európai fejlődés közepette adva voltak-e egy centralizált magyar állam létrejöttének és fennmaradásának feltételei. Meg kell ezt kísérteni akkor is, ha mind az igenlő, mind a tagadó válasz roppant nehézségekbe ütközik. De még tagadó válasz esetén is történetietlenül járnánk el, ha az erre irányuló esetleges kísérleteket negatívan értékelnénk. Az objektív lehetőség vagy annak hiánya *önmagában* nem lehet a marxista történetíró mércéje, emellett fontolóra kell venni a kísérlet tartalmát, irányát, egyidejű és perspektivikus kihatásait stb.

A földesúri és paraszti árutermeléssel kapcsolatban megfigyelhető, hogy egyrészt a földesúri áruk piaci értékesítésének fokozódásával párhuzamosan csökken a paraszti háztartásokból piacra vitt áruk öszvolumene, másrészt halványodik az a szisztéma, amelyben a földesúr a maga áruit saját jobbágyaival vásároltatta fel. Vajon csak arról van itt szó, hogy a földbirtokosok rátették a piacra a kezüket, továbbá arról, hogy csökkentek a terméseredmények? A XVI. század második feléből ugyanis bukkantak elő olyan adatok, hogy a földesúr nem bajlódott az eladással, hanem a jobbágyok értékesítették uraik eladnivalóját is, és ez a termékmennyiség a paraszti háztartásból kikerülő áru gyanánt jelent meg a piacon.

Makkai a jobbágyságot a szabadságharcokhoz való viszonyuk alapján három kategóriára bontja: árutermelő gazdagparaszt, szegényparaszt, katonaparaszt. Megállapítja, hogy a szabadságharcokat az első kategória támogatta legkevésbé, holott a győzelem épp a paraszti árutermelésnek kedvezett volna legjobban. A hajdúvárosok példájára hivatkozva problematikusnak tartja a katonaparasztság és a paraszti árutermelés perspektíváinak egybekapcsolását. Teljesen indokoltan hangsúlyozza a paraszti törekvések differenciáltabb szemléletének szükségét. Végül arra a következtetésre jut, hogy a szabadparaszti osztálybázisra épülő nemzeti monarchiát alighanem az illúziók birodalmába kell utalnunk.

Ezzel szemben a jobbágyság viszonyát egy-egy mozgalomhoz nem szabad csak gazdasági rétegződése alapján, továbbá a különböző kategóriák egészére általánosítva vizsgálni, és nem szabad egy-egy mozgalom teljes folyama alatt statikusan szemlélni. Figyelembe kell venni a különböző csoportok jogi státusát és egy sor más tényezőt. Az a legtermészetesebb dolog, hogy minden mozgalom táborába önkéntesen — korántsem mindig tudatos osztálycélokkal — az ágrólszakadt, vagy egyszerűen prédaváró nincstelenek jelentkezhetnek legnagyobb számban, akiknek nem kell többé-kevésbé biztosan kiépített háztartást odahagyniok. Azután mindig szem előtt kell tartanunk a hadszervezés módját, amely pl. ha kötelezővé teszi egy-egy helység számára meghatározott számú katonai állítását, akkor eredményezheti azt is, hogy a jómódú paraszt mást fogad maga, vagy a fia helyett; olyan községből, amelyben örökös jobbágyok és szabadmenetelűek élnek, a számára kevésbé értékes szabadmenetelűt küldi harcba a földesúr stb. Mindezek ellenére pl. Rákóczi seregében viszonylag nagy számmal vannak telkes jobbágyok, akik az örökös jobbágyi függéstől remélnek ezáltal szabadulhatni. Tisztelet illeti azokat, akik egy-egy szabadságmozgalom során katonaként vitték vásárra és áldozták oda életüket, és történetírásunkban megérdemelt helyet kell juttatnunk nekik. A parasztságnak a mozgalomhoz való viszonya azonban egyedül azon, hogy kardot kötött-e vagy sem, nem mérhető. A katonaparasztok magatartásának illusztrálására a hajdúvárosok példája korántsem találó! Az ő szabadságukat mind a Habsburg-királyok, mind az erdélyi fejedelmek elismerték, nekik tehát arra is gondolniok kellett, hogy legyőzetés esetén e szabadságot elveszthetik. Az kétségtelen, hogy nemzeti monarchia egyedül szabadparaszti bázisra aligha építhető. Az azonban, hogy egy független — ha úgy tetszik „nemzeti” — államnak védelmi tartalékát képezze egy olyan paraszti réteg, amely azért kapja szabadságát, hogy szükség esetén fegyverre keljen, amennyiben harci értékének fenntartását intézményesen biztosítják, egyáltalán nem elképzelhetetlen. Abban viszont, hogy az ily módon létrejött „szabadparaszti réteg”-nek az árutermelésben játszott szerepét reális mértékére kell leszállítani, egyet lehet érteni Makkaival.

Az ipar kutatásának problémakörében szem előtt kell tartanunk, hogy a földesúri keresletet az iparcikkek egész sora nem piaci áru, hanem jobbágyadó formájában elégítette ki (jobbágyiparosok járadéka, speciális ipari készítményekkel adózó helységek, a török hódoltság sajátos adózási formái). Nyitott kérdés, hogy e körülmény mennyiben volt oka, s mennyiben következménye a földesúri joghatóságon kívüli ipar visszamaradottságának.

Iparcikkeket nem csak importáltunk, hanem — elsősorban félkészáru formájában — exportáltunk is (vászon, általában a takácsipar termékei). Mindezek alapos ismeretének hiánya adott lehetőséget olyan elméletek megszületésére, mint a magyarországi háziipar hatalmas felfutása a XIX. század első felében, amit azután letaglóz az osztrák gyárak versenye. A XVII. századi adatok arra engednek következtetni, hogy a házi szövő-fonó ipar a lakosság lélekszámához viszonyítva ekkor se sokkal kevesebb embernek volt főfoglalkozása, mint másfél századdal később.

A XVII. századi depresszióknak és refeudalizálódásnak az utóbbi időben oly sokat emlegetett, a konkrétságot azonban gyakorta nélkülöző magyarországi vonatkozásait ideje lenne most már összegező módon megvizsgálni. Amilyen helytelen volna e kérdést az európai összefüggések nélkül szemlélni, ugyanúgy elvétenénk a valóságos arányokat, ha nem vennők tekintetbe, hogy a magyarországi refeudalizálódás számos faktora inkább a kelet-európai általános körülményekből, jó egynehány oka pedig Magyarország speciális viszonyaiból — ideértve elsősorban a török hatalom jelenlétét — fakadt.

Makkai megfogalmaz egy, a korszak kutatóinak jó részét régóta nyugtalanító problémát: nem tartható fenn a gazdasági elesettségnak és a független centralizált nemzeti monarchia igenlésének hangoztatása történetírásunkban, mert a kettő kizárja egymást. Kérdés viszont, hogy a gazdasági elesetség ténye kizárhatja-e egy független, de *nem* centralizált „nemzeti” állam lehetőségét? Csak a centralizált monarchia képviselhet haladást?

Makkai helyesen szögezi le, hogy a centralizált monarchia a magyar uralkodó osztály többségének nem tartozott szubjektív célkitűzései közé. Tagadhatatlan, hogy a magyar nemesség a parasztsággal időnként az abszolutista törekvések kivédésére szövetkezett, az viszont már kérdéses, hogy csak egy abszolutista rendszer tudta volna rákényszeríteni a földesurakat az örökös jobbágyság bilincseinek lazítására, hogy maga férközhesék a paraszti adóalanyhoz. A centralizált monarchiának feltétlenül a lényegéhez tartozik a jobbágykötöttségek lazítása? A Habsburgok, akik pedig neki-neki kezdtek a centralizációnak Magyarországon, is tettek ilyen kísérleteket? Voltak olyan esztendőik, amikor egyes Habsburg- királyok, csakúgy mint az erdélyi fejedelmek, szabad föld ígéretével igyekeztek fegyvereseik számát növelni. Ezen túlmenően azonban I. Ferdinándtól Mária Teréziáig kereken 200 éven át egyetlen lépést sem kezdeményeztek a Habsburg uralkodók a magyarországi örökös jobbágy-rendszer enyhítésére. Sőt Mária Terézia, akinek megítélése pedig már a felvilágosult abszolutizmus problémakörével függ össze, miközben egyik kezével valóban enyhített az egyik jobbágyréteg sorsán, a másik kezével a jobbágyterhek egységesítésének formájában jóváhagyta azt, hogy a csaknem félévszázados múltra visszatekintő szabadköltöző jobbágyréteget gazdasági értelemben az örökös jobbágyok színvonalára degradálják. Az örökös jobbágyrendszer lazítását nem szabad egy feltételezett nemzeti centralizált monarchiától várni, és ezen az alapon bizonyítani annak illuzórikus voltát, miközben ugyanezt nem tekintjük a Habsburg-centralizátorok kötelességének.

Valóban az érdekegyesítés megalapozatlan visszavetítése lenne a XVI—XVIII. századi nemességtől elvárni, hogy lemondjon a feudális járadék egy részéről, de ugyanúgy történelmietlen volna, ha a Habsburgok összes magyarországi viselt dolgait olyan lépéseknek fognánk fel, amelyek a centralizációt és ezáltal a haladást képviselik, a magyarországi rendek pedig, amikor a Habsburg-hatalom korlátozását kívánják, és ehhez paraszti segítséget vesznek igénybe, végső fokon ezzel a haladást képviselő centralizációval szegülnek szembe.

Az abszolutista törekvések nem abszolutizálhatók olyan értelemben, hogy csak haladó célokat szolgálhatnak; következésképp az abszolutista törekvések által sújtott társadalomtól nem tagadható meg a védekezés joga. A magyarországi rendek persze, hogy önös osztályérdekeikből indultak ki, amikor felléptek az abszolutista törekvések ellen. Osztályérdekük nemcsak arra indította őket, hogy a török kiverését a Habsburgoktól várják, hanem arra is, hogy a Habsburgok — korántsem mindig a centralizáció, vagy ha igen, akkor is kérdéses, milyen tartalmú centralizáció érdekében folytatott — elsajátító tevékenységét határok közé szorítsák. És e téren találtak érintkezési pontokat annak a jobbságnak az érdekeivel, amely 1550 és 1765 közt a Habsburgok központosító törekvéseinek mindig csak kárvallottja volt. A két, társadalmilag állandóan antagonisztikus osztály időlegesen együtt haladt a mindkettőt — a nemességet a jobbság túlzott megterhelésén át közvetve is — sújtó, korántsem egyértelműen haladó államhatalom ellen, de természetesen csak ellenfelük volt közös; távolabbi céljaik — miközben indítóokaik is csupán részlegesen fedték egymást — a központi hatalom visszaszorításán túl merőben különböztek egymástól. Ez a tény azonban önmagában nem dönti el a közös törekvés jogos vagy jogtalan voltát.

Makkai illúzióknak minősíti azt a pozitív várakozást, amely a két tárgyalt összefoglaló munkából a középnemesség iránt kiérezhető. Igazat kell neki adni abban, hogy a köznemesség a nyugati értelemben vett centralizációnak aligha lett volna barátja, aminthogy ellenszenvezett a Habsburgok központosító törekvéseivel is. Ennek ellenére mégiscsak elgondolkoztató, hogy Mátyástól Zrínyin és Rákóczin át egészen a más történelmi körülmények között politizáló Kossuthig, történelmünk legnevesebb állampolitikusai mind erre a köznemességre kívántak építeni. Talán a szegény asszony vízzel főz elve alapján? Szabadulnunk kellene attól a beidegzett szemlélettől, hogy a központosított államhatalom normájának egyedül a nyugaton kialakult típust tartjuk. Érdemes volna megvizsgálni, hogy a köznemesség nem lát-e el nálunk olyan feladatokat is, amelyek általában a központi hatalom funkcióihoz tartoznak. Makkai a megyeszervezet korszakunkban tapasztalt megerősödésének csak a centralizációval kapcsolatos negatívumait emeli ki. El kell viszont gondolkodni azon, hogy a régi típusú feudális anarchia megszűnése időben egybeesik a megyeszervezet megerősödésével; nincs a kettő között jótékony kapcsolat? Igaz, a megye korlátlan úrrá emelkedett a határai között élő jogfosztottak felett. De — amennyire erről ilyen zivataros századokban beszélni lehet — a megye volt az a hatalmi közeg is, amely tőle telhetőleg, bár nem egyszer a várak őrségét véve igénybe, őrködött a termelés biztonságán.

Messzemenően egyetért azzal a követelménnyel, hogy Magyarország fejlődési perspektíváit a kor objektív adottságaiba helyezve igyekezzünk vizsgálni és megérteni, amennyiben pedig az összes tényezők számbavétele egyértelműen azt bizonyítja, hogy a Habsburg-birodalommal való kényszerű kapcsolatunk ezekből az adottságokból szükségszerűen következett, mert a közép- és kelet-európai viszonyok a kis államoknak nagyobb egységbe való tömörülését paran-

csolták, akkor mindazt, ami a tárgyalt évszázadokban Magyarországon történt, az államegyüttes egészének érdekei szempontjából, helyesebben ahhoz a ma még eléggé nehezen meghatározható normához viszonyítva igyekezzünk mérlegelni és helyét multunkban kijelölni, amit haladásnak nevezünk. Ehhez azonban mindenekelőtt meg kell ismerkednünk a birodalom egészének és egykorú alkatrészeinek történetével, struktúrájával. Csak ez után kísérhetjük meg a feleletet arra a kérdésre, hogy nem illúzió-e feltételezni egy olyan kapcsolatlehetőséget, amely a birodalomban élő „minden egyes ország és nép együttélésének viszonylag kedvező és méltányos perspektíváját segíthette volna elő”. Eddigi ismereteink szerint ugyanis nem tudunk olyan félig-meddig is centralizált államról, amely a központi hatalom és az alatta egyesített, különböző multú, struktúrájú, nemzeti-ségű és fejlődési szintű országok zökkenőmentes kapcsolatát tudta volna létrehozni. Ez az elméletben helyes követelmény a központi hatalomtól az egyes országok sajátos érdekeinek maximális figyelembe vételét és egyeztetését igényli. A kérdés nemcsak az, hogy a központi hatalom meg tudja-e ezt a gyakorlatban valósítani, hanem az is: meg tudja-e ítélni, hogy a megközelítően kielégítő összhang kedvéért az egyes országoktól milyen mértékben követelheti meg a sajátos érdekek részleges feláldozását. Vajon a Habsburg-hatalom e követelménynek milyen fokon tudott eleget tenni?

Nem volt jogunk a bécsi udvar minden megmozdulásában az idegen elnyomás megnyilatkozását látnunk. De annak a priori feltételezésére sincs okunk, hogy a Habsburgok abszolutisztikus törekvéseit mindig helyesen megválasztott, magasabbrendű cél irányította volna, és az ismétlődő magyarországi rendi ellenállás a birodalom egészének érdekeit keresztezte volna. Periódusonként alapos distinkcióra van szükség. I. Lipót és II. József abszolutizmusa nem hozható egy nevezőre. Emellett kritikával kell kezelnünk az olyan eszmék gyakorlatba ültetésének erőszakolását is, amelyekre a kísérlet idején még nem, vagy egyáltalán soha sem érett meg a befogadására kiszemelt társadalom. A magyar rendiség társadalmilag megkövesedett intézmény, a Habsburg—magyar viszony szempontjából azonban nagyonis kétarcú jelenség. A történetírásnak mind a két arcát meg kell világítania, s nem szabad különbségnek lennie a két arca hulló reflektorfény erőssége között. Ugyanez a követelmény áll fenn a Habsburg-kormányzattal kapcsolatban is.

### Benda Kálmán

A vitára bocsátott három elaborátum felépítése és célja erősen eltér egymástól. Bartha sorra veszi a vitás kérdéseket, a két másik szerző viszont egy nagy problémát vet fel.

Zimányi az általa vizsgált 30 év kapcsán lényegében az egész XVII. század problémáját felveti, Makkai szintén a XVII. századdal foglalkozik. Ezáltal a XVI. és a XVIII. század lényeges kérdései teljesen kimaradtak a vizsgálatból. Varga János említette már az egyház és a vallás kérdését: ez a XVI. század komoly problémája. A XVIII. századról szólva viszont nem lehet eltekinteni általában az abszolutizmus jellegének, különösen a felvilágosodott abszolutizmus jellegének megítélésétől, a felvilágosodás hatásának vizsgálatától egyrészt a központi politikára, másrészt a belső fejlődésre. A polgári fejlődés kezdeteit is itt kellene vizsgálni.

A két, XVII. századdal foglalkozó referátum mondanivalója teljesen azonos. A megfogalmazásban Zimányival ért egyet, aki felveti a kérdéseket és fel-

hívja a figyelmet ezek vizsgálatára. Makkai inkább megold és leszögez. Leírása kicsit egyoldalú; egy sor kérdésre nem tér ki, ezeket beleérti a szövegbe, így nála egy kissé a magyar glóbusz ellenpontját kapjuk. Csak a rendiség visszahúzó szerepéről szól, a Habsburg-oldalt nem vizsgálja.

A nemzeti centralizáció lehetősége valóban nem volt meg, de azért nem kell negatívnak tekintenünk az erre irányuló próbálkozásokat.

Az abszolutizmus — rendiség ellentét megítélésében fokozottabban kellene figyelni a Habsburg-birodalom többi részére. A magyar országgyűlési emlékek kutatásából az tűnt ki, hogy a rendiség, polgárosodás, parasztság problémái ugyanazok voltak a birodalom egyes részeiben, ezekhez járul nálunk a török kérdés. A birodalom többi részében is volt rendi ellenállás.

A Habsburg-centralizáció nem feltétlenül pozitív. A kutatások eredménye valószínűleg az lesz, hogy a Habsburg-centralizáció a többi országban sem adott lehetőséget a polgári fejlődés kiszélesedésére.

### A. Péter Katalin

Zimányi Vera referátuma a XVII. század első felében két kérdéskört jelöl ki tanulmányozásra: 1. milyen okok következményeként alakult ki nálunk az „örökös jobbágyság” rendszere, és ezzel összefüggésben 2. vajon az „örökös jobbágyság” gazdasági és társadalmi alapján reálisak voltak-e Bethlen Gábor ill. Zrínyi Miklós törekvései és elképzelései centralizált, mind a Habsburgoktól, mind a töröktől független magyar állam létrehozására. Mindkettő történetírá-sunk új, korszerű koncepciójának kulcskérdése.

Zimányi szerint az „örökös jobbágyság” rendszerének kialakulása a XVII. századi összeurópai depresszióval hozható összefüggésbe. De miért alakult ki ez a depresszió? Zimányi a mégoly hatalmas társadalmi osztályok erejét messze felülmúló, azon kívül álló, országokon végigsöprő hatalmas gazdasági erőkről beszél, „amelyek hatásának csak következménye az osztályerőviszonyoknak a feudális erők javára való eltolódása”. Azonban e korszak kutatóinak eléggé nagy része éppen nem a refeudalizációt tekinti jellemzőnek ebben az időszakban. A történeti folyamatok mindegyikében lényeges változás történt történetileg egyidőben, de az egyes folyamatok kutatói még a változások irányát sem tudják minden esetben tisztázni, nemhogy az okokat tudnák megnyugtatóan meghatározni. Viták folynak a szóban forgó depresszió kérdésén kívül a rendiségről, abszolutizmusról, ellenreformációról, barokkról. Nem biztos, hogy a XVII. századi válság valóban az a végső ok, amivel a korszak változásai megmagyarázhatók. A depresszió ténye mindenesetre megfogható, és vizsgálatával a mögöttes rejlő, ma még megfoghatatlan ok megértéséhez is közelebb kerülünk.

A magyar marxista történetírás egyik legnagyobb eredménye, hogy gazdaságilag, s ennek következtében társadalmilag differenciált képet tudott kialakítani a magyar parasztságról. Történeti képünk ott halványodik el, ahol a parasztság és az uralkodó osztály kapcsolatának bemutatása kerül sorra, mert túlságosan egy tömbben látjuk az uralkodó osztályt. Zimányi helyesen jelöli meg az uralkodó osztályon belüli földbirtokmegosztás vizsgálatát, mint az első lépést ahhoz, hogy összetételét, rétegződését, egyes rétegeinek egymáshoz való viszonyát meg tudjuk határozni.

Meg kell vizsgálni, mit jelent az, hogy a rendiség erősödött. Mit értünk rendiségen a feudalizmus kései szakaszában? Milyen gazdasági és társadalmi érde-

kek kovácsolták össze az uralkodó osztály egyes rétegeit és melyek választották el, sőt állították szembe azokat egymással? Mi volt a háttérben annak az óriási ellentétnek, amely — talán politikai pártok nemlétében — mint vallási ellentét nyilvánult meg? Történelmünk különböző szakaszaiban mely rétegeknek voltak önálló elképzeléseik akár az államhatalommal, akár osztályuk más rétegeivel szemben? Van-e ezek mögött az elképzelések mögött akár időbeli, akár társadalmi kontinuitás? Milyen volt a nagy politikusok hatása az uralkodó osztály egyes rétegeire? Milyen tényezők befolyásolták az uralkodó osztály egyes rétegeinek állásfoglalását a Habsburg-ellenes küzdelmekben?

A legutóbbi történeztörténetekben tisztázódott, hogy mind 1848, mind Rákóczi szabadságharca szükségszerűen bukott el, de egyiknek sem közvetlen, hanem hazánk történetének további menetére gyakorolt hatása volt érdeme és jelentősége. Zimányi a gazdaságtörténet tényeiből azt a következtetést vonja le, hogy mind Bethlen Gábor kísérlete, mind Zrínyi elképzelései irreálisak voltak az adott gazdasági-társadalmi fejlettség talaján. Mi a történetíró feladata ezeknek az elve bukásra ítélt mozgalmaknak az ábrázolásánál?

1. Mivel annak a bizonyos történelmi ítéletnek a szerepét kell betöltenünk, amelynek ítéletére a meg nem valósult elképzelések képviselői szoktak hivatkozni, lennie kell egy koncepciónknak a történelem kibontakozásáról, reális alakulásáról. Mivel már túl vagyunk azon, hogy a magyar történelem végső célja a független magyar állam létrejötte lett volna, azt kell megállapítanunk, hogy a késői feudalizmus rendi küzdelmei mennyire siettették vagy hátráltatták a polgári kibontakozást. A különböző időszakokban lezajlott mozgalmak megítéléséből a szempontból különböző lesz. Nagyon részletes kutatások dönthetik csak el helyüket társadalmunk fejlődésében és ennek következményeként ábrázolásunkban. De ezeket az aprólékos kutatásokat el kell végezni, mert különben nem tudunk történelmünkről igazán újat, korszerűt, igazat mondani.

2. Nehéz a történelmet megírni, azaz tájékozódni benne; mennyivel nehezebb lehetett megélni. A történelmet megélt embernek a marxizmus kialakulásáig nem volt normája a történelem eseményeiben való tájékozódáshoz. Egyes személyek illetve osztályok tevékenységének vizsgálatánál tehát nem szabad csak saját mércénket alkalmazni, tehát csak azt vizsgálni, hogy a történelem szerintünk objektív menete szempontjából előrevívó vagy hátráltató volt-e tevékenységük, hanem legalább olyan súllyal azt is, hogy saját ismereteik, az általuk mérlegelhető tények szerint reális, az eseményeket pozitívan befolyásoló volt-e. Mert bár ismerjük a történelem kimenetelét, ismerjük azokat az objektív körülményeket, amelyek az emberi szubjektív törekvések sorsát eldöntötték, tudunk, és az olvasóval érzékeltetnünk kell, hogy a történelemben élt emberek számára ezek az objektív körülmények nem mindig voltak láthatóak, tehát a győzelem legteljesebb szubjektív meggyőződésével, küzdelmük legteljesebb igazának érzésével indulhattak harcba. Konkrétan: meg kell vizsgálnunk, hogy függetlenségi mozgalmaink mely korszakaiban tűnhettek ezeknek célkitűzései az akkor és ott mérlegelhető tényezők figyelembevételével szubjektíve reálisaknak és az ország szempontjából hasznosaknak.